

Gayriresmî Hakikat Projeleri¹

Louis Bickford

Bu makale, geçmişte yaşanmış vahşet dönemlerinin hakikatlerinin açığa çıkarılmasıyla daha adil, eşit ve demokratik bir geleceğin inşa edilebileceği inancıyla kurulan hakikat komisyonlarıyla aynı saiklere sahip bir oluşum olan gayriresmî hakikat insiyatifleri üzerinedir. Kendi içinde farklılıklar barındıran bu insiyatiflerin ortak özellikleri olarak şunları sayabiliriz: 1- bu insiyatifler geçmişte işlenmiş suçlara ilişkin tüm hakikatin ortaya çıkarılmasını hesap verilebilirlik ve adalet gibi daha geniş bir çerçevenin bir parçası olarak görür. 2- Bu hedefe yönelik olarak, farkında olarak ya da tesadüfen, Şili, Fas, Güney Afrika, Sierra Leone ve Doğu Timor gibi ülkelerde kurulmuş olan Hakikat Komisyonlarına benzerler. 3- bu çabalar insan hakları örgütleri, şiddetin birinci eldem mağdurlarından oluşan yapılar, üniversiteler ve benzeri sivil toplum kuruluşları tarafından bailatılır ve sürdürülür. Bu özelliklere haiz geçiş dönemi adaleti mekanizmalarına genel olarak Gayriresmî Hakikat Projeleri ismini vermekteyim.

Örnek Vaka İncelemeleri

Burada incelenen vakalarda, geçmişteki hak ihlalleri ve katliamlara dair hakikatin ortaya çıkarılmasına çalışılmış, bunun için büyük ölçüde, mağdurların farklı şekillerde elde edilmiş hikayelerine dayanılmıştır. İlk yedi komisyon benzeri girişim, kabaca Gayriresmî Hakikat Projeleri'nin (GHP) kuruluş tarihine göre sıralanmıştır. Aşağıdaki iki vaka incelemesi gayriresmî hakikat projelerine öncelik veren bilgi ve belge merkezleri hakkındadır.

A. Brezilya: Nunca Mais

Brasil: Nunca Mais (Brezilya: Bir Daha Asla) Brezilya devletinin yirmi yıl boyunca uyguladığı sistemli işkencenin tartışma götürmez kanıtlarını ortaya çıkarıp ifşa etmeyi amaçlayan bir hakikati beyan etme ve açığa çıkarma girişimiydi.² Brezilya çapında geniş şekilde dağıtılan bir nihai raporun yayınlanması ile sonuçlandı.

¹ Louis Bickford, "Unofficial Truth Projects", *Human Rights Quarterly*, 29 (2007), s. 994–1035 künyeli makalenin kısaltılmış halidir.

² Bkz. Lawrence Weschler, *A Miracle, A Universe: Settling Accounts with Torturers*, 1990.

1. Arkaplan

1960'ların başında Latin Amerika'yı kaplayan sosyalist hareket Brezilya halkı ve hükümeti içinde de büyümeye başladı. Nisan 1964'te darbe yapan Brezilya ordusu 1985'e dek peşpeşe hükümetlerle ülkeyi yönetti. Bu dönemde binlerce Brezilyalı siyasi gerekçelerle işkence gördü ve kaybedildi. 1974 ile 1979 arasındaki, *distanso* adıyla bilinen ve otoriter yönetimin tedricen gevşediği dönemin sonucunda, Mart 1979'da Başkan Figueiredo, 1964 ile 1979 arasındaki tüm siyasi eylemler için bir genel af ilan ederek, çok sayıda siyasi tutuklunun serbest kalmasını sağladı; ancak devlet destekli insan hakları ihlallerinin daha fazla soruşturulmasını da engelledi.

2. Gayriresmî hakikat projesi olarak *Brasil: Nunca Mais*

Suçluların hesap vermesinin önünü kestiği düşünülen bu af, beklenmedik bir şekilde kapsamlı bir gayriresmî soruşturmayı tahrik etti. Yeni af yasasını kullanarak, davaların gözden geçirilmesi için hazırlık yapma bahanesiyle avukatlar, 1964 ile 1979 arasında askeri mahkemelerde görülen her bir davanın mahkeme tutanaklarına ulaşabildiler. Başlangıçta projeye katılan avukatlar kontrol edebildikleri az sayıda davanın belgelerini kopyaladılar. Kısa süre içinde arşivlerin üzerinde çok sıkı bir denetim olmadığı ortaya çıktı ve *Brasi: Nunca Mais* katılımcıları birkaç yıl içinde askeri dava arşivlerinin tamamını –bir milyon sayfadan fazla- kopyalamayı başardılar. Kopyalanan arşivler *Brasil: Nunca Mais* başlıklı 2,700 sayfalık araştırma raporunun temelini teşkil ettiler.

Bu gizli operasyonda küçük bir avukat çevresi vardı, böylece dosyalarla herhangi bir kişi arasında bağlantı bulunması mümkün değildi. Gece gündüz çalışarak dosyaları kopyalamak üzere istihdam edilenlerin, gizlilik nedeniyle yaptıklarının önemi hakkında hiçbir fikirleri yoktu. Fotokopiler gizli mekanlara aktarılıyordu ve bilgileri tamamen sağlama almak için bir mikrofilm kopyası da yurtdışına gönderiliyordu. Rapor hakkında önceden hiçbir duyuru veya tanıtım yapılmadı, adı açıklanan tek yazar ise Sao Paulo Başpiskoposu Kardinal Arns oldu.³ Projenin mali kaynakları büyük ölçüde Dünya Kiliseler Konseyi tarafından sağlandı.

Arşiv ilk başta on iki cilt, 6,946 sayfalık veri derlemesi şeklindeydi. İki profesyonel gazeteci, daha kolay okunabilir, derli toplu ve kullanışlı bir hale getirdiler. Projenin lideri olan Jaime Wright o sırada, nesnellik ve tarafsızlık havası vermek üzere gazetecilerin hazırladığı metni “sıfatlardan arındırmaktan” sorumluydu.⁴ Projenin hazırlanışında geçen süre, nesnel görünme arzusu ile de ilişkili. Figueiredo'nun göreve başlayış tarihi olan 15 Mart 1979'ın son tarih seçilmesi kısmen “incelenen siyasi baskı dönemine belli bir tarihsel mesafe ile çalışabilmek içindi”.⁵ Kitabın yayınlanışı, 1964'ten sonraki ilk sivil Başkanın göreve başlayacağı Mart 1984'e kadar ertelendi. Kitabın ülke çapında kitapçılarda görülmesi 15 Temmuz 1985'i buldu, bu arada

³ Askeri rejim sırasında kardeşi kaybolan protestan rahip Dr. Jaime Wright, ismi tespit edilen ikinci *Brasil: Nunca Mais* katılımcısıydı.

⁴ Weschler, age., s. 57.

⁵ Bkz. Katolik Kilisesi, Sao Paulo (Brezilya) Başpiskoposluğu, *Torture in Brazil: A Shocking Report on the Pervasive Use of Torture by Brazilian Military Governments, 1964-1979* (der. Joan Dassin, çev. Jaime Wright, 1986), s. 4.

İngilizce çevirisi de Amerika Birleşik Devletleri'nde yayına hazırlanmıştı. Cenevre'de güvendedi mikrofilm kopyalarıyla, artık hükümetin *Brasil: Nunca Mais*'in yayınlanması engelleme şansı kalmamıştı.

Brasil: Nunca Mais, işkencenin askeri yargı sisteminin temel bir parçası olduğunu ve yargı otoritelerinin itiraf elde etmek amacıyla işkenceye başvurulduğunun tümüyle farkında olduklarını kesin şekilde kanıtladı. Yirmi beş hafta boyunca ülkenin çok satanlar listesinin başında kaldı, hatta popüler bir Brezilya pembe dizisinde dahi görüldü. Projede askeri mahkemelerde adı geçen, ama çalkantılı siyasi ortam nedeniyle ilk yayında yer verilmeyen 444 işkencecinin listesi de yer alıyordu. Bu liste de nihayetinde yayınlandı. İsmi geçenlerin hepsi değilse de bazıları kamu görevlerinden uzaklaştırıldı, terfileri durduruldu veya rütbeleri tenzil edildi.⁶ 1995'te demokratik Brezilya hükümeti 135 kayıbın ailelerine yönelik bir tazminat programı başlattı.⁷

Bu girişimi resmî hakikat komisyonunun ikamesi olarak düşünmek en doğrusu, zira o dönemde resmî bir hakikat komisyonu kurulması mümkün değildi. Gözlemciler *Brasil: Nunca Mais*'in etkilerini tartışmaya devam ediyor. İşkenceciler işledikleri suçlardan doğrudan sorumlu tutulmadılar. 2001'de Brezilyalı bir STK olan Tortura Nunca Mas, *Brasil: Nunca Mas*'ta adı geçen işkencecilerin listesini Birleşmiş Milletler'in İşkenceye Karşı Komitesine sundu; komite Brezilya ordusu içindeki yirmi üç işkence iddiasını soruşturmak üzere toplanmıştı. Brezilya hükümeti konuyu soruşturma sözü verdi, ama liste sadece üst düzey devlet görevine devam edenleri içerecek şekilde yenilendikten sonra dahi, herhangi bir resmi adım atılmadı. Uluslararası Af Örgütü kısa süre önce devlet yetkilileri tarafından işkence yapılmasının Brezilya ceza yargısı sisteminde "temel bir polisiye araç" olmayı sürdürdüğünü bildirdi. UAÖ Brezilya'yı, "askeri yönetim dönemindeki (1964-1985) insan hakları ihlallerinin mutlak bir dokunulmazlık altında olmasının, huluk devletini tehdit eder ölçüde yaygın ... bir dokunulmazlık kültürüne yol açmasına dair ibretlik bir örnek" şeklinde tarif ediyordu.⁸

B. Uruguay: SERPAJ

1981'de Barış ve Adalet Servisinin (SERPAJ) bir şubesi Uruguay'da kuruldu. Askeri yönetimin kapattığı SERPAJ ofisleri 1985'te tekrar açıldı.⁹ Yeni sivil hükümetin geçmiş olayları soruşturmak ve sorumluları yargılamak yönünde bir niyetinin olmadığını farkedenden SERPAJ, 1985'te başlattığı

⁶ Weschler, age., s. 76.

⁷ Hükümetin tahmini yükümlülüğü 4 milyar *reais* (1.5 milyar dolar). "Resurrecting the Right to History", *Economist*, 25 Kasım 2004.

⁸ Amnesty International, *They Treat Us Like Animals: Torture and Ill-Treatment in Brazil: Dehumanization and Impunity within the Criminal Justice System*, 2001, AMR 19/022/2001; Amnesty International, *Crime without Punishment: Impunity in Latin America*, 1996, AMR 01/08/96, (<http://web.amnesty.org/library/Index/ENGAMR010081996?open&of=ENG-NIC>)

⁹ Louis Bickford (2000), "Human Rights Archives and Research on Historical Memory: Argentina, Chile and Uruguay", *Latin American Res. Rev.*, 35: 160.

kendi araştırmasının sonucunda titiz bir (hükümet dışı) soruşturma ve *Uruguay: Nunca Mas!* başlıklı rapor ortaya çıktı.

1. Arkaplan

Uruguay'da 1973 ile 1985 arasındaki askeri rejim sırasında, üç-dört yüz bin Uruguaylı, yani nüfusun onda biri sürgüne zorlanmıştı. Uruguay'da kalanlar arasında ise, her elli kişiden biri güvenlik kuvvetleri tarafından sorgulanmış, her beş yüz kişiden biri uzun süreli hapis cezalarına çarptırılmıştı. Psikolojik işkenceye verilen ağırlık Uruguay'da hapisane deneyimini fena halde sevimsiz kılıyordu. Güney Amerika'daki diğer askeri rejimlerle kıyaslandığında, çok fazla kitlesel cinayet veya kaybetme vakaları yoktu. Onun yerine, ordu tutukluları zihinsel yollarla kaybetmeyi amaçlamıştı. Tutuklulara en fazla psikolojik zararı verecek hapisane düzenini geliştirmek ve uygulamak için sosyologların ve psikologların da yardımına başvuruldu.¹⁰

1985 seçimleriyle sivil yönetim kuruldu, ancak askeri rejim sırasında siyasette üst düzey konumlarda olanların çoğu yeni sivil hükümette de bu mevkileri ellerinde tuttular. Komşu Arjantin ve şili'deki istikrarsızlığa işaret eden yeni hükümet, yeniden barışçıl ve istikrarlı bir ulus olmanın en iyi yolunun geçmişi unutmak olduğunu savunuyordu.¹¹ Yaygın korkulara rağmen, halk işkenceciler aleyhine hukuk davaları açmaya başladı. Buna karşılık Uruguay Meclisi 1986'da çıkardığı Zamanaşımı Yasası ile, siyasi nedenlerle ya da emirlerin yerine getirilmesi sırasında işlenmiş olmaları halinde, 1 Mart 1985 tarihinden önce işlenen insan hakları ihlallerinden sorumlu asker ve polis personeli ceza kapsamında çıkardı.

2. SERPAJ girişimi: bir gayriresmî hakikat projesi

SERPAJ devletin ne failleri yargıladığını ne de Arjantin'deki Ulusal Kayıplar Komisyonu (CONADEP) benzeri bir resmî hakikat beyanı/hakikati açığa çıkarma girişimi başlattığını gözlemledi. Hükümetin işbirliğine yanaşmamasından hayal kırıklığına uğrayan SERPAJ, kendi başına bir hakikati açığa çıkarma girişimi başlattı. Amaç ülkelerinde ne olduğunu dünyaya "sesli ve açık" şekilde anlatmak ve faillere yönelik ceza davalarını destekleyecek bilgileri sağlamaktı. Raporun girişinde şu ifade yer alıyordu:

Amaçlarımız ... Arjantinli ve Brezilyalı komşularımızı benzer kitaplar yayınlamaya yöneltenlerle aynı olmalı ... Arjantin'de soruşturmalar hükümetin desteğiyle yürütülmüştü; Brezilya'da ise Kilisenin desteğiyle. Oysa Uruguay'da ... SERPAJ (Servicio Paz y Justicia) bu işi üstlendi.¹²

¹⁰ Weschler, age., s. 33.

¹¹ Bkz. Alexandra Barahona De Brito, *Human Rights and Democratization in Latin America: Uruguay and Chile*, 1997.

¹² Servicio Paz y Justicia (SERPAJ) *Uruguay: Nunca Mas!*, çev. Elizabeth Hampsten, 1992 (bundan sonra SERPAJ).

SERPAJ'ın üyeleri avukatlar, doktorlar ve insan hakları aktivistlerinden oluşan bir ekipti, maddi destek ise bir dizi uluslararası STK, vakıf ve kilise temelli örgütler tarafından sağlanıyordu.¹³ Hükümetin açıktan desteği ya da askeri kayıtlara erişim olmaksızın, SERPAJ açığa çıkan belgelerle çalışmak zorundaydı. Ne var ki, girişim kapsamlı bir şekilde karışan herkesin isim isim belirlenmesine odaklanmamıştı, yerine insan hakları ihlalcilerinin isimlerini listeledi. 1972 ile 1985 arasında takibata uğrayan kişileri belirlemek ve onlarla görüşmek için ondört görüşmeci işe koyuldu. Belirlenenlerden çok azı görüşmeyi reddetti ve nihayetinde toplam 313 siyasi tutuklu hikayelerini anlatabildi. Suçluların isimleri, ancak suç teşkil eden eylemlerin varlığına dair destekleyici kanıtların bulunması halinde yayınlandı.

Mart 1989'da, SERPAJ'ın *Uruguay: Nunca Mas* başlıklı raporu yayınlandı. Rapor genel tarihsel durumla, yüzlerce mağdurla yapılan söyleşilerin ve istatistiki verilerin bileşiminden oluşuyordu. CONADEP'in benzer şekilde ancak resmî nitelikli raporu ve (yukarıda anlatılan) Brezilya girişimi gibi *Uruguay: Nunca Mas* da muazzam bir çok satan kitap oldu.

Resmî hakikat komisyonlarında olduğu gibi, Uruguay raporunun yazarları da bulgularını mümkün olduğunca nesnel bir şekilde sunmak niyetlerini ifade ettiler: "Mümkün olduğunca az tarafgir görünmek istedik: Amacımız duygusal savları değil bulduğumuz haliyle olguları sunmak, dolayısıyla okuyucuları duygulandırabilecek sayfalar olsa da, sansasyon ve dehşet tuzağına yuvarlanmaktan kaçınmak istedik."¹⁴ Benzer şekilde, hakikati nesnel şekilde anlatmayı başardıklarını iddia ediyorlardı: "sonuç çıkarma iddiasında değiliz; onun yerine verileri ve istatistikleri sunuyoruz –bunlar kendi başlarına konuşan ve okurlara kendi sonuçlarını çıkarma imkanı veren bilgiler."¹⁵

Uruguay hükümeti SERPAJ raporuna hiçbir yanıt vermedi. 2000'de Başkan Jorge Batlle Ibáñez, 1973 ile 1985 arasındaki kayıp vakalarını incelemek vaadinde bulundu. Bu amaçla bir Barış Komisyonu kuruldu.¹⁶ Failler halen daha 1986 tarihli af yasası kapsamında korunuyor olsa da, kayıpların belirlenmesi çabaları sonucunda kurbanların bazılarının gözaltında işkence sonucu öldüğü tespit edilebildi.

C. Guatemala: REMHI

Proyecto de Recuperación de la Memoria Histórica (Tarihsel Hafızanın İyileşmesi Projesi veya REMHI) Katolik Kilisesinin liderliğinde, Guatemala'nın korkunç savaşının çok sayıda mağdurunun

¹³ Age., s. xiii.

¹⁴ Age., s. 323.

¹⁵ Age., s. 315.

¹⁶ Bkz. Amnesty International, *Uruguay*, 2002, url: <http://web.amnesty.org/web/ar2002.nsf/amr/uruguay>.

ifadelerinin toplanması girişimiydi.¹⁷ BM destekli bir hakikat komisyonuna doğrudan tepki olarak ortaya çıkan bir resmî hakikat komisyonunu tamamlayıcı bir örnektir.

1. Arkaplan

Guatemala'da 1960 ile 1999 arasında, devlet güçleri ile militan gerilla grupları, en başta da Guatemala Ulusal Devrimci Birlik (URNG) arasında bir iç savaş yaşandı. Otuz altı yıllık savaş sürecinde en az 440 köy yıkıldı, bir milyon Guatemalalı ülke içinde yerlerinden edildi veya sınır dışına kaçtı, 100,000'den fazla insan öldürüldü veya kayboldu. Bu eylemlerin yüzde 90'ı devlet tarafından, ulusal güvenlik adına işlendi. En başta da yerli ve köylü topluluklar hedef alındı.¹⁸

BM'nin yardımı sayesinde, 23 Haziran 1994 tarihli Oslo Anlaşması aracılığıyla insan hakları konusunda kapsamlı bir anlaşma yapıldı ve bir hakikat komisyonu, *Comisión para el Esclarecimiento Histórico* (Tarihsel Aydınlatma Komisyonu [CEH]) kuruldu. CEH'e önceki otuz altı yılda yaşanan insan hakları ihlallerini araştırma görevi verildi. Hem gerillalar hem de Guatemala hükümeti barış anlaşmalarında temsil edildiğinden, BM destekli hakikat komisyonu "nesnellik, eşitlik ve tarafsızlık içinde aydınlatma" yönünde bir uzlaşmaydı.¹⁹

2. REMHI

Sivil toplumdan pek çok kişi resmî hakikati açığa çıkarma sürecine kuşkuyla yaklaştı. Bu kaygının bir karşılığı olarak Guatemala'daki Katolik Kilisesi 1995'te, *Recuperación de la Memoria Histórica* (Tarihsel Hafızayı Tedavi; İspanyolca baş harfleriyle REMHI) adıyla bağımsız bir hakikat projesi yönetti. REMHI, Guatemala Katolik kilisesinin on iki piskoposundan onu aracılığıyla örgütlendi ve yönetildi, dünya çapında da yetmiş değişik kilise ve STK'nın desteğini aldı.

REMHI'nin kurucuları nesnel olmayı amaçladıklarını açıkça ifade ettiler: "Bir kilise olarak otonom bir konumdayız. Bu nedenle araştırmamız da tarafsız olacak."²⁰ Gönüllüler eğitim, örgütlenme ve REMHI'nin tanıtımı faaliyetlerine 1995'te başladılar. Altı yüz görüşmeciden beş yüzü yerli sayılırdı, böylece REMHI Guatemala'nın en ücra kırsal bölgelerine erişebiliyordu. Değişik dillerde afişler ve broşürler basıp dağıttılar, insanları öne çıkıp ifade vermeye davet eden posterler astılar. Guatemala'nın her bölgesinde çalışanlar vardı ve görüşmeciler doğruca mağdurlara gidebiliyordu. Çoğu görüşme mağdurların kendi evlerinde, yerel kiliselerinde ya da yerel rahiplerin eşliğinde yapılıyordu.²¹ Araştırmanın tamamlanması üç yıldan uzun sürdü, bu

¹⁷ Roberto Cabrera, "Should We Remember? Recovering Historical Memory in Guatemala", Brandon Hamber (der.) *Past Imperfect: Dealing with the Past in Northern Ireland and Societies in Transition*, 1998 içinde.

¹⁸ Melissa Ballengee (2000) "The Critical Role of Non-Governmental Organizations in Transitional Justice: A Case Study of Guatemala", *U.C.L.A. J. Int'l. L. & For. Aff.*, 4: 477.

¹⁹ Report of the Commission for Historical Clarification, Conclusions and Recommendations, 2004, (<http://shr.aaas.org/guatemala/ceh/report/english/prologue.html>)

²⁰ REMHI internet sayfasından yazarın çevirisi, (<http://www.marianistas.org>).

²¹ Ballengee, age., s. 492.

sürede 600 kilise aktivisti görüşmeci 6,500 görüşme derledi ve 55,000'den fazla insan hakkı ihlalini belgeledi.²²

REMHI, işkenceye dair ifadeleri ve verileri, faillerin isimlerini ve dahil olan askeri kurumları içeren 1,400 sayfa ve dört ciltlik *Guatemala: Nunca Más!* başlıklı raporunu 24 Nisan 1998'de yayınladı. Raporda, belgelenen 55,021 ihlalin yüzde 80'inden ordunun sorumlu olduğu sonucuna varılıyordu. REMHI yerel Kilise kanalları ile raporun ve özetinin dağıtımı için uğraştı.

Guatemala: Nunca Más! raporunun yayınlanışından iki gün sonra, REMHI'nin lideri piskopos Gerardi öldürüldü. Piskopos Gerardi, "gerçek af unutmaktır" diyenlere, "gerçekten affetmek, yeni tavırlar yaratmak, insanların içlerinde ve aralarında değişimi teşvik etmektir" cevabını vermişti.²³ Cinayetten suçlu bulunan dört kişi, daha sonra usul nedenleriyle serbest bırakıldı ve mahkemenin tekrarlanmasına karar verildi.²⁴

REMHI raporun yayınlanışından sonra dağılmadı ve Guatemala'nın kırsal kesimlerinde varlığını sürdürdü. REMHI üyeleri, yerel düzeyde toplantılar, atölyeler, anmalar, ruh sağlığı hizmetleri, bröşür ve afiş dağıtımı, barış ve uzlaşma konulu skeçler içeren ve mağdurlara hukuki destek sağladıkları bir iyileştirme ve uzlaştırma kampanyasıyla faaliyetlerine devam ettiler.²⁵

REMHI'nin çalışmaları, BM destekli CEH için de kilit önemdeydi. BM 1997'de başlamadan önce REMHI çalışmalarının çoğunu tamamlamıştı. CEH 7,338 ifade toplayabilirken, REMHI hakikatin aydınlanmasına ciddi bir katkı yapmıştı, özellikle yerli halkın ifadelerini toplayarak. CEH'in ordu tarafından işlenen katliamların bir kısmının Maya nüfusuna yönelik bir soykırım teşkil ettiğini ilan etmesi önemliydi. Bir yorumcu, "bu tarihsel bilincin yerli halk arasında yayılması, Guatemala toplumunun en dinamik veçhelerinden biridir" şeklinde yazıyordu.²⁶ Aynı yorumcu Mayaların, REMHI'nin onlara verdiklerinden hareketle kendilerine ve başka yerli halklara uygulanan baskıları inceleyerek, kendi tarihlerine yeniden sahip çıktıklarını anlatıyordu.²⁷

²² Guatemala Başpiskoposluğu, *Guatemala: Never Again!*, 1999.

²³ Juliette Verhoeven, *People Building Peace: 35 Inspiring Stories from Around the World*, Utrecht, Netherlands: European Centre for Conflict Prevention ve International Fellowship of Reconciliation and the Coexistence Initiative of State of the World Forum, 1999. (http://www.gppac.net/documents/pbp/3/6_guatem.htm)

²⁴ ABD Dışişleri Bakanlığının basın açıklaması, "Guatemala: Convictions Overturned", 9 Ekim 2002, <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2002/14245.htm>.

²⁵ Ballengee, age., s. 477.

²⁶ Patrick Smith (2001) "Memory Without History: Who Owns Guatemala's Past?", *Washington Quarterly*, 24(2): 65. CEH raporunda şu ifade edilir: "Guatemala Devletinin görevlileri ... Kuzey Huetuetenango, Quiché'deki Ixil, Maya-KxicheX ve Baja Verapapaz'da Rabinal ... bölgelerinde yaşayan Maya halkına karşı soykırım eylemleri yürüttüler." (<http://www.twq.com/01spring/smith.pdf>)

²⁷ Bkz. Tina Rosenberg, *Children of Cain: Violence and the Violent in Latin America*, 1991.